MUZEJ HRVATSKIH ARHEOLOŠKIH SPOMENIKA

IVO PETRICIOLI

CRKVA SV. LOVRE U ZADRU

(L'église Saint-Laurent (Sv. Lovre) à Zadar)

»Starohrvatska prosvjeta«, ser. III, sv. 17.
(Poseban otisak)

SPLIT 1988.

Starohrvatska prosvjeta, 17/1987.

IVO PETRICIOLI

CRKVA SV. LOVRE U ZADRU

UDK 904:726.1(497.13Zadar)»653«
Izvorni znanstveni članak
Original Scientific Paper
Primljeno:
Received: 23. VI. 1988.

Dr. Ivo Petricioli
YU — 57000 Zadar
Filozofski fakultet, Obala maršala Tita 2

Autor se podrobnije bavi crkvom Sv. Lovre u Zadru analizirajući literaturu o njoj i opisujući istraživačke radove što su se obavljali 1948, 1956. i 1983. godine. U tim radovima uspjelo se prikupiti dosta podataka o njezinom izvornom izgledu. Naročito je uspješno bilo istraživanje porušene apside. Autor predlaže i rekonstrukciju izvornog oblika. Premda u tlocrtu crkva izgleda trobrodna način konstruiranja svodova upućuje da su je arhitekti zamislili kao jednobrodnu crkvu s kupolom. Na kraju se opisuju skulpturalni ukrasi crkve.

Nedavno je, nakon dugogodišnjeg čekanja, konačno konzervirana i uređena nekadašnja crkva Sv. Lovre u Zadru koja se nalazi sjeverozapadno od glavnog gradskog trga. Taj vrijedan i izuzetno zanimljiv građevni spomenik nije još obrađen, iako je još od prošlog stoljeća privlačio pozornost mnogih stručnjaka. Obavljena su na njemu i manja istraživanja, čime su se postupno skupljali novi podaci, ali tek danas nakon posljednjih radova možemo pristupiti temeljitijoj publikaciji.

Crkva Sv. Lovre originalan je arhitektonski spomenik kojemu je stilsku i tipološku pripadnost teže odrediti. Raznolikost svodovlja i upotreba antičkih spolija u gradnji povezuju ga s mnogobrojnim predromaničkim crkvama našega primorja, a podudarnost vanjskih lezena s tlocrtom, odnosno rasporedom svodova u unutrašnjosti svrstava ga u romanički stil. Isto tako dekoracija vanjskih ploha zidova, gdje se između lezena nalaze po tri slijepa viseća luka na dvjema konzolama, može se usporediti s ranoromaničkim raščlanjivanjem zidova. Ugrađeni elementi kamene dekoracije također imaju odlike rane romanike. Crkva je longitudinalnog oblika, ima četiri stupa i promatrajući njezin tlocrt stječe se dojam da je trobrodna, kako su je nazvali mnogi autori. No sporedni »brodovi« su tako uski da se jedva može iza stupova kretati, a način kako su ti »brodovi« presvođeni upućuje da arhitekti nisu zamislili trobrodnu crkvu. Svaki je »brod« presvođen trima kalotama, podignutim na trompama, okrenutim prema središtu crkve. Središnji prostor, koji se sastoji od tri traveja, međusobno odijeljenim pojasnicama, imao je kupolu u srednjem traveju, tako da se crkva može smatrati jednobrodnom s kupolom na stupovima. Kako ne postoji poprečni svod,

nego po tri spomenute kalote u bočnim »brodovima«, konstrukcija ne odgovara tipu crkve na »upisani križ«. Po tome je crkva Sv. Lovre jedinstvena i teško joj je naći sličnu, a kamoli par. Način kako joj je konstruiran narteks i nad njim kula-zvonik pokazuje također znatnu originalnost.

Stručna obrada i istraživanja

Crkvu Sv. Lovre prvi je opisao C. F. Bianchi. Ona je tada bila odavno izvan kulta i služila kao skladište susjednoj kući, gdje je stanovao komandant garnizona. Bianchi navodi da se prvi put spominje 919. god. Kaže da je četverokutnog tlocrta, da je presvođena i da je trobrodna, duga 10 a široka 5 m. Svod podržavaju četiri kamena stupa s kapitelima, nad kojima su orlovi, također kameni. Podzemna prostorija (kripta), nekoji grobovi iz 1326. i 1401. god., ulomci mozaika i zvonik u obliku manje kule »koji je nekad postojao« oznake su starine crkve. Na jednoj nadgrobnoj ploči nalazi se natpis: »*Vivens pauper eram; reges nunc mortuus aequo./ Hic mihi post mortem mollius ossa cubant*«. Navodi imena svećenika koji su je u davnini opsluživali: kapelana Kuzmu iz 1305. i plebana Petra spomenutog 5. VIII. 1312. Bianchiev opis nije precizan. Kripta što ju spominje vjerojatno je presvođeno prizemlje predvorja (narteksa). Dimenzije crkve ne odgovaraju. O mozaicima nema drugdje nikakve potvrde, a nadgrobne ploče su izgubljene. Bianchi nadalje kaže da je u njegovo vrijeme crkva »zatrpana susjednim kućama« i da je povezana s kućom gdje stanuje komandant garnizona. Beneficij crkve i dalje postoji, o čemu se brine nadbiskupija, a vojska plaća najam za prostor crkve.[1]

Slijedeći spomen crkve naći ćemo u drugom izdanju Eitelbergerove knjige iz 1884. god., gdje je reproduciran i crtež portala.[2] Dvije godine kasnije taj je portal demontiran i prenesen u Muzej Sv. Donata, koji se u to vrijeme počeo uređivati. Tom prilikom prenesena su i tri ulomka jednog pluteja i ulomak drugog s pogrešnom naznakom da potječe iz Nina.[3]

T. G. Jackson je prvi grafički prikazao crkvu. Donosi crtež unutrašnjosti i tlocrt. On nije zapazio da je narteks sastavni dio crkve, jer su zazidana vrata između lađe i narteksa, sudeći po njegovu crtežu, bila zatrpana nekim sanducima. Spominje samo da se pored nje nalazi nekadašnji mletački zatvor. U njegovu tlocrtu označen je samo glavni prostor s četiri stupa. Kako je tada crkva bila zazidana od početka apside, Jackson je tlocrt apside označio crtkano, pretpostavljajući da je bila polukružnog oblika. Analizirao je stupove označivši ih na tlocrtu slovima. Iznio je mišljenje da su dva zapadna nastala u 9. odnosno 10. st., da kapitel jednoga ima isklesan svetački lik (Sv. Lovre), a dva istočna da su antički spoliji. Jedan ima rimski klasični kapitel a drugi bizantski.

[1] C. F. B i a n c h i, Zara cristiana, Zadar 1877, 447.

[2] R. E i t e l b e r g e r v o n E d e l b e r g, Mittelalterlichen Kunstdenkmaler Dalmatiens, Beč 1884, 133—134.

[3] G. S m i r i c h, La collezione dei monumenti medioevali nel Museo di S. Donato in Zara, Ephemeris Bihaćensis, Zadar 1894, 18.

Spominje da je portal koji se nalazio na sjeveroistočnom bočnom zidu prenesen u Muzej radi zaštite i opisuje njegove reljefe.[4]

Nakon Jacksona crkvu Sv. Lovre snimio je detaljnije Ch. Errard. Objavio je tlocrt, horizontalni presjek u visini svodova, uzdužni presjek s pogledom na jug i poprečni presjek. Ucrtao je narteks i povezao ga s glavnim prostorom. Smatrao je da crkva nije imala apside i da je završavala onim zidom kojim je apsida bila zazidana.[5] Tom poslu pristupio je ozbiljnije A. Hauser. Objavio je tlocrt, uzdužni presjek s pogledom na sjever i tlocrt terase koja se tada nalazila na mjestu krova. Hauser je snimio narteks i nije je upustio u rekonstrukciju apside. Njegovi crteži reproduciraju vjerno tadašnje postojeće stanje i po tome imaju posebnu vrijednost. Zid kojim je apsida bila zatvorena označio je preciznije od Jacksona i Errarda nacrtavši u sredini vrata kroz koja se tada ulazilo u glavni prostor i dva prozora bočno od njih. Zapazio je da se uz sjeveroistočni uzdužni zid vezuje drugi, koji se pruža u pravcu slijepih dekorativnih lukova tog zida, pa ga je unio u tlocrt. Crtajući uzdužni presjek točno je snimio narteks s prostorijom na katu, sačuvani dio zvonika, neku dograđenu šupu na terasi do zvonika i mostić kojim je terasa bila povezana s prvim katom kuće komandanta garnizona. Ta šupa i mostić naznačeni su i na tlocrtu terase. Opisujući crkvu, Hauzer ističe »bizantski« karakter svodova, spominje kapitele stupova ali ih ne diferencira stilski. Opisuje i ljudski lik na jednom od njih. Spominje i životinjske likove (zapravo orlove) nad kapitelima. Govoreći o narteksu upozorava na oblik prizemne prostorije s tri presvođena dijela, što bi podsjećalo na tri apside, pa ističe da je ona tako konstruirana zbog zvonika koji je nad njom podignut. Oltar se nalazio, po Hauseru, na mjestu gdje se tada ulazilo u crkvu, tj. gdje se nalazio zid kojim je apsida zazidana.[6]

G. Sabalich u svom vodiču kroz Zadar objelodanjenom 1897. spominje da su za vrijeme mletačke vlasti u toj crkvi boravili osuđenici na smrt. On donosi u talijanskom prijevodu Jacksonov i Hauserov opis, pogrešno navodeći da je i Hauserov Jacksonov.[7]

Hauserov tlocrt preuzeo je U. Monneret de Villard reproducirавši ga nešto grublje. Kako nije shvatio važnost zida u produžetku slijepih lukova, nije ga nacrtao. U opisu crkve slijedi Hausera, ali se opredijelio za mišljenje da je trodjelni narteks oltarni prostor. Donosi crtež kapitela stupa na katu narteksa i crtež visećih dekorativnih arkadica na jugozapadnom bočnom zidu.[8] L. Jelić požurio se da korigira Monnereta de Villarda tvrdeći da se oltar nalazio s jugoistočne strane, tamo gdje se tada

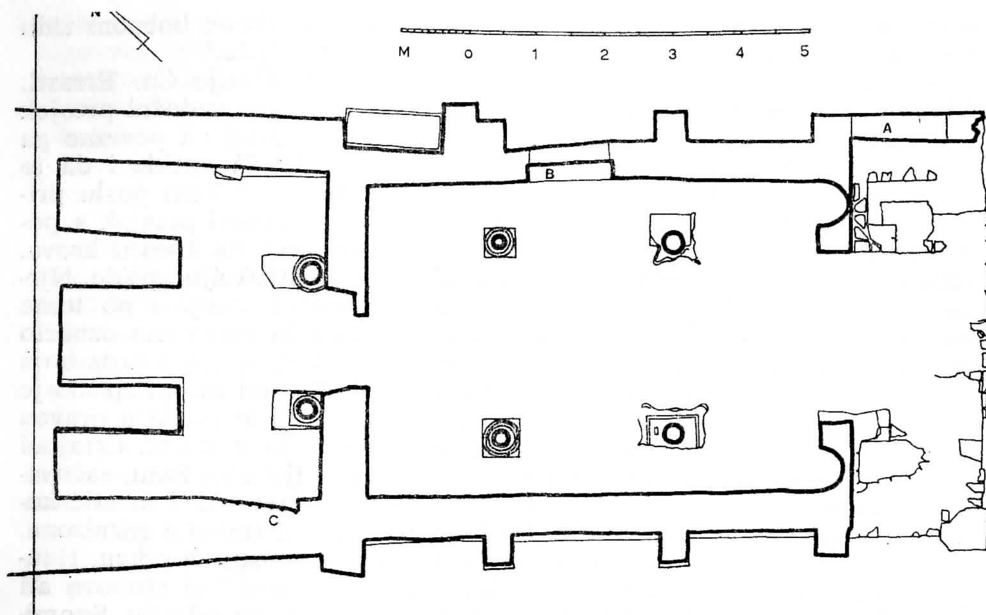
[4] T. G. J a c k s o n, Dalmatia, the Quarnaro and Istria, Oxford 1887, vol. I, Pl. III, 264.

[5] C h. E r r a r d, L'Art byzantin, vol. IV, Torcello et la Dalmatie, Pl. XXII.

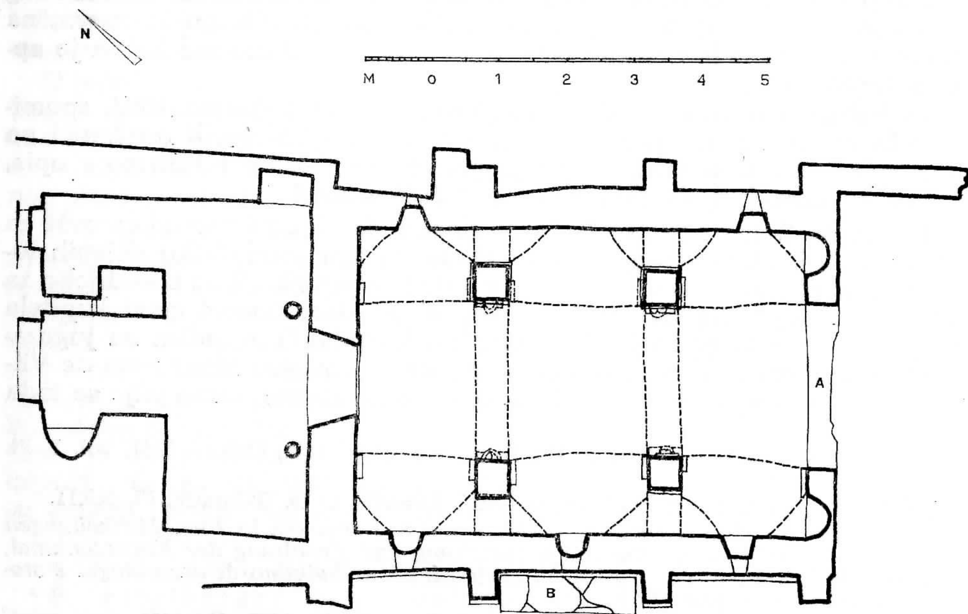
[6] A. H a u s e r, Die Kirchen S. Lorenzo und S. Domenica in Zara, *Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunstdenkmal*, XX, Beč 1894, 245 i d. Isti članak na talijanskom u *Bulletino di archeologia e storia dalmata*, XVIII, Split 1895, 156 i d.

[7] G. S a b a l i c h, Guida archeologica di Zara, Zadar 1897, 411—416.

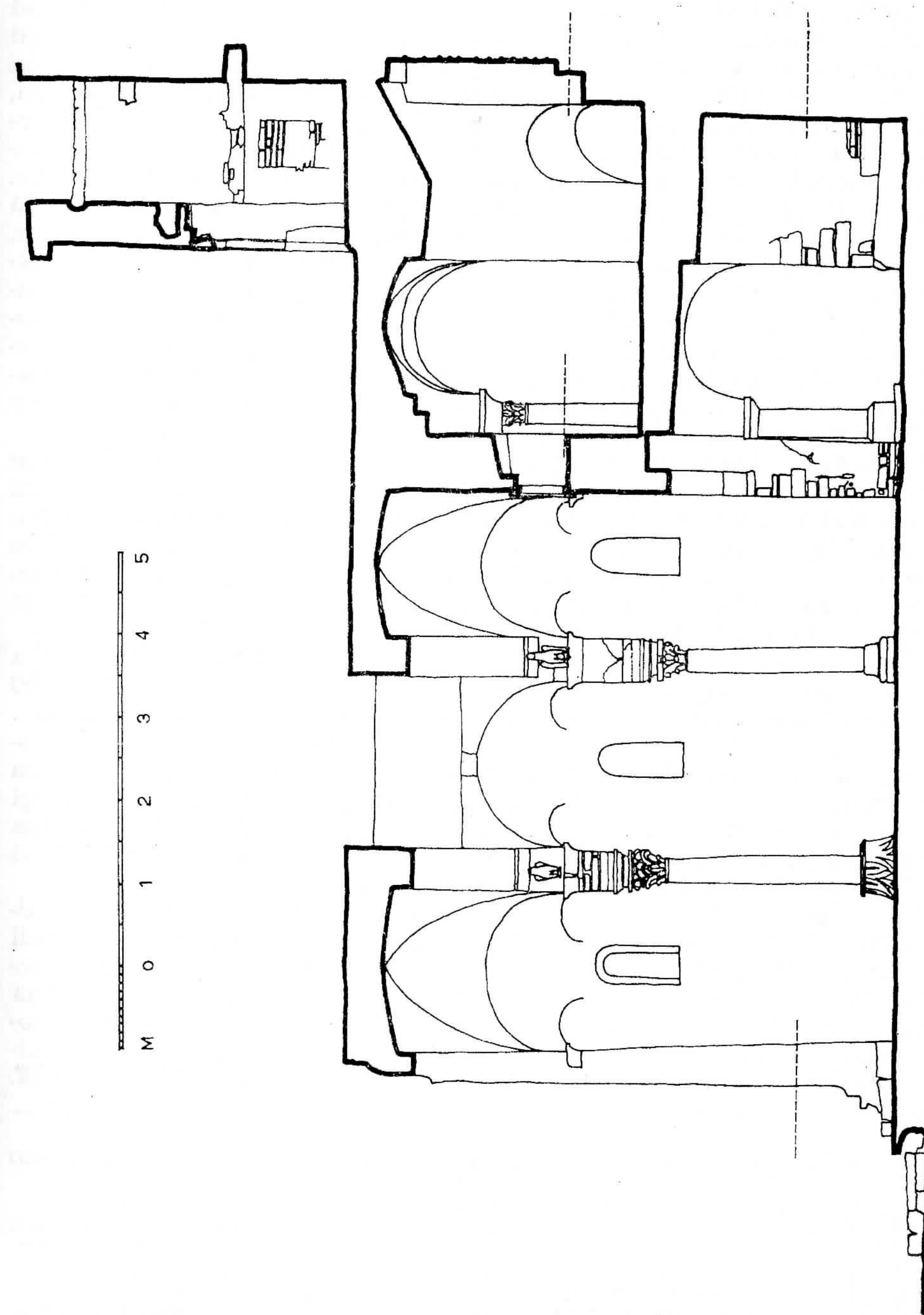
[8] U. M o n n e r e t d e V i l l a r d, L'Architettura romanica in Dalmazia, Milano 1910, 61—65.

Sl. 1. Tlocrt (stanje 1957): A) Zazidan slijepi luk, B) Zazidan portal, C) Zazidan ulaz u narteks. — *Plan (état en 1957): A) Arc aveugle muré, B) Portail muré, C) Entrée murée du narthex*

Sl. 2. Tlocrt kata narteksa i svodovi: A) Čeoni luk apside, B) Sarkofag. — *Plan de l'etage du narthex et les voûtes: A) Arc frontal de l'abside, B) Sarcophage*

Sl. 3. Uzdužni presjek s pogledom na jugozapad (stanje 1957). — *Coupe longitudinale et vue vers le Sud-Ouest (état en 1957)*

ulazilo u crkveni prostor.[9] V. Brunelli je objavio više detalja o historijatu crkve, što nas ovdje ne zanima. Treba ipak spomenuti podatak kad je crkva desakralizirana i kad je dovedena u stanje kakvu su je zatekli Jackson, Errard i Hauser. Uslijedilo je to 1804. god. kad je nadbiskupski vikar Ivan Đurović dao crkvu u najam austrijskom generalu Marquetteu, dok je narteks zadržala obitelj Pellegrini, koja se od 1733. koristila crkvom kao kućnom kapelom. Kao ilustraciju upotrijebio je Brunelli Hauserov tlocrt i uzdužni presjek, i to one koji su bili izloženi u Muzeju Sv. Donata. U uzdužnom presjeku označena je na mjestu srednjeg traveja pretpostavljena kupola. I zvonik je nacrtan u pretpostavljenoj visini, što na objavljenim Hauserovim nacrtima nije označeno. Te rekonstrukcije nacrtao je G. Smirich, tadašnji voditelj srednjovjekovne zbirke Muzeja Sv. Donata. Takav uzdužni presjek, nešto grublje reproduciran, donosi i W. Gerber. Reproducirajući tlocrt, grafički je odvojio zidove narteksa od zidova crkvenog prostora pravilno uočivši da je narteks naknadno dograđen. U opisu nije sasvim siguran i griješi kad kaže da se zvonik nalazio na istočnoj strani crkve.[11]

M. Vasić je dosta prostora posvetio crkvi Sv. Lovre citirajući starije autore. Opširno je raspravio o njihovim mišljenjima i pokušao datirati crkvu. Kako se ona spominje u problematičnom testamentu priora Andrije iz 918, odnosno 919. god. a neki su autori pojedine dijelove crkve datirali u 11. st. iznio je mišljenje da je crkva sagrađena u dva navrata. Reproducira Gerberove nacrte, a opis crkve je sasvim pogrešan, jer je nije poznavao iz autopsije.[12]

J. Bersa kaže da je crkva trobrodna baziličica duga 6.70 m, široka 4.60 m (nutarnje mjere), središnji prostor širok 2.60 m a bočni tek 0.50 m. Dva su stupa antički spoliji, a dva su izradili »*maestri comacini*«. Stupovi su nosiil kupolicu koja više ne postoji. Oltar je stajao na istočnoj strani, tamo gdje se tada ulazilo. Nasuprot su zazidana vratašca koja vode u malu prostoriju s tri četvrtaste niše, nad kojim je drugi prostor poput oratorija u koji se ulazi vanjskim stubištem (!), a ima prozor prema crkvi. Izvana na bočnim zidovima nalaze se slijepi lukovi nošeni menzolama i lezenama. Crkvica je iz 10. st.[13]

C. Cecchelli smatra da je crkva prividno trobrodna, a zapravo je jednobrodna: bočni »brodovi« su jako uski, a stupovi su postavljeni radi olakšanja konstrukcije svodova. Križni svodovi su lažni, oblik im je izrađen žbukom. Po sredini crkve je svod koji djeluje kao primitivna »zgnječena« kupola. Kapiteli stupova su ili klasični (spolija) ili srednjovjekovni. Prvi su korintski, drugi uobičajenog stožastog tipa s ukrasima volutica, palminog lišća itd. Jedan ima nezgrapan mali lik oranta. Nad stupovima su orlovi ili druge simboličke životinje.[14]

[9] L. Jelić, Contributo alla Storia d'arte in Dalmazia, supplemento al *Bulletino d'archeologia e storia dalmata,* A. XXXV, Split 1912, 89.

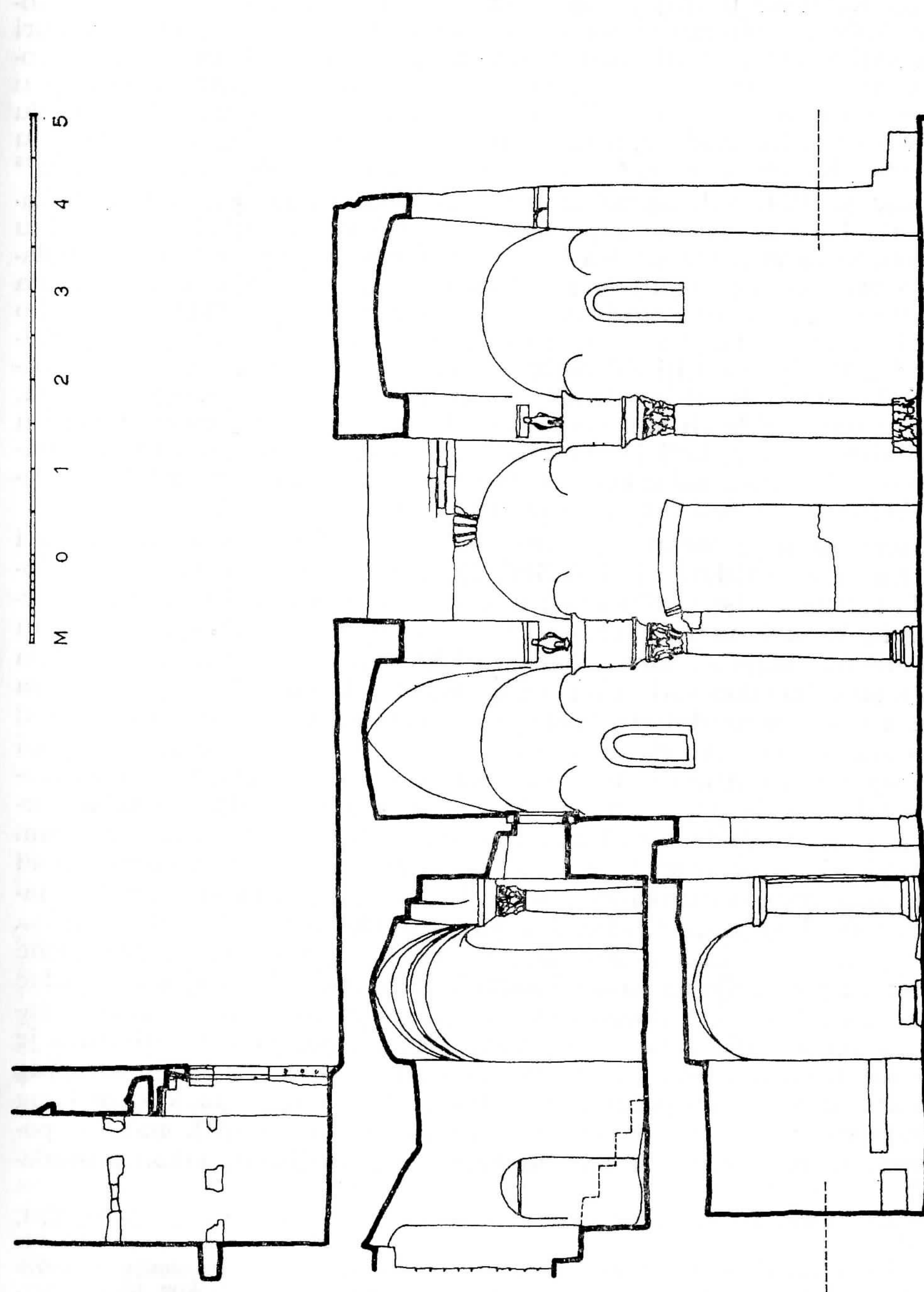
[10] V. Brunelli, Storia della città di Zara, Venezia 1913, 246—253.

[11] W. Gerber, Altchristliche Kultbauten Istriens und Dalmatiens, Dresden 1912, 108—110.

[12] M. Vasić, Arhitektura i skulptura u Dalmaciji, Beograd 1922, 54—59.

[13] G. Bersa, Guida storico-artistica di Zara, Trst 1926. i 1932, 84.

[14] C. Cecchelli, Zara, catalogo delle cose d'arte e antichità. Rim 1932, 171—172.

Sl. 4. Uzdužni presjek s pogledom na sjeveroistok (stanje 1957). — *Coupe longitudinale et vue vers le Nord-Est (état en 1957)*

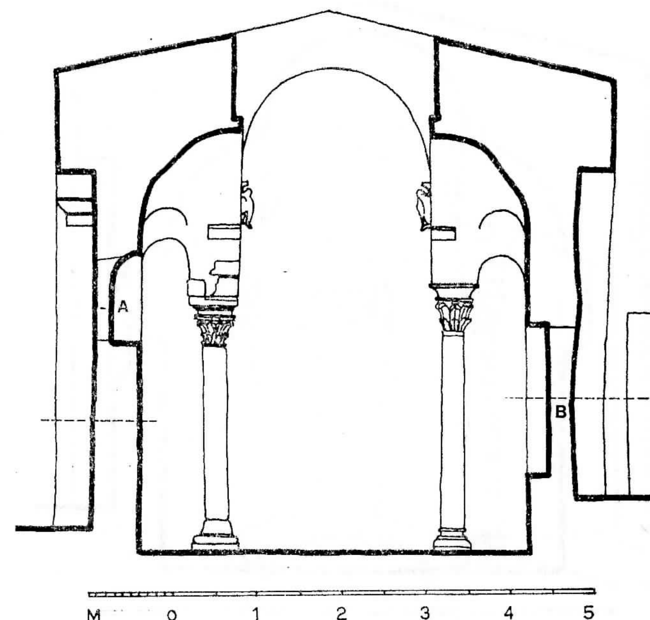
Lj. Karaman u svojoj knjizi »Iz kolijevke hrvatske prošlosti«, iznoseći kako starohrvatske crkve nisu rađene po planu, nego su majstori »uživali u tome, što bi svoje malene građevine pokrili raznovrsnim svodovnim oblicima«, smatra crkvu Sv. Lovre tipičnim primjerom koji u glavnom brodu ima »polucilindrički presvođeno polje u sredini između dvaju krstastih svodova, a sa strane po niz polukupola, što se otvaraju prema glavnom brodu«. Crkva je iz 11. st. Tlocrt donosi po Gerberu.[15]

Kad je 1934. god. sagrađena nova općinska palača, porušena je nekadašnja kuća sa stanom zapovjednika garnizona bez obzira na njezinu spomeničku vrijednost.[16] Na tom mjestu sagrađeno je jedno krilo palače s otvorenim prizemljem u obliku trijema tako da je crkva postala pristupačnom. Prvo istraživanje crkve izvršeno je tek 1942. god. Vodio ga je arheolog Luigi Crema, u to doba konzervator u okupiranoj Dalmaciji. Dao je porušiti zid kojim je apsida bila zazidana, pa je tako oslobodio njezin čeoni luk. Otkriveni su tada ostaci još jednog lika orla, poput onih uzidanih nad stupovima. Istovremeno je porušen i svod u srednjem traveju, koji je bio očito »strano tijelo«, a sagrađen je vjerojatno kad i terasa nad crkvom. U tim radovima pronađena su i dva ulomka koja su pripadali dvama plutejima crkve.

Istraživanje je nastavljeno ljeti 1948. god. pod vodstvom G. Oštrića i M. Suića, a sudjelovao je i T. Stahuljak. Otkrivene su baze stupova dotada zatrpane. Ustanovilo se da dva stupa prema zapadu sa srednjovjekovnim kapitelima imaju i baze iz tog vremena, dok ostala dva s antičkim kapitelima imaju za baze također antičke spolije, i to dva veća kapitela koja su originalno stajala na polupilastrima. Ustanovilo se da je crkva imala povišeni prezbiterij, kome je granična stepenica bila upravo pred tim stupovima, tako da se oltarna ograda na njih naslanjala. Na bazi južnog stupa sačuvao se utor za uticanje stupca ograde. Bočno od čeonog luka apside pronađene su dvije niše. Vrata između prizemlja narteksa i crkve odzidana su i tako je narteks ponovo integriran s crkvom. Isto je tako prostor na katu narteksa povezan s prizemljem time što su odzidana vrata nekadašnjeg stubišta koje ih je spajalo. Otkriveni su također zazidani prozori prizemlja narteksa. Dotad je prizemlje narteksa bilo povezano s kućom koja se naslanja na narteks sa sjeveroistočne strane, a prostorija na katu s kućom koja se naslanja sa sjeverozapadne strane. Iskopana je istražna sonda u sjeverozapadnom dijelu crkve i našlo se na pločnik sastavljen od većih ploča, a pod jednom pronađen je kostur. U uskom prolazu jugozapadno od crkve pronađen je sarkofag izduben u antičkom polustupu s niskim dvostrešnim poklopcem istog oblika kao i sarkofag pronađen uz crkvu Stomorice 1883. god. Na poklopcu je ugraviran križ s volutama. Tom je prilikom, nakon provede-

[15] Lj. Karaman, Iz kolijevke hrvatske prošlosti, Zagreb 1930, 12—13, T. I, sl. 11.

[16] Ta je zgrada bila sagrađena potkraj 16. st. Imala je u prizemlju pročelje obrađeno većim grubo klesanim kamenim blokovima manirističkog ukusa (tzv. »bugnato«). Historijski arhiv u Zadru, Katastik gen. providura A. Memo iz 1789. god., fol. 32.

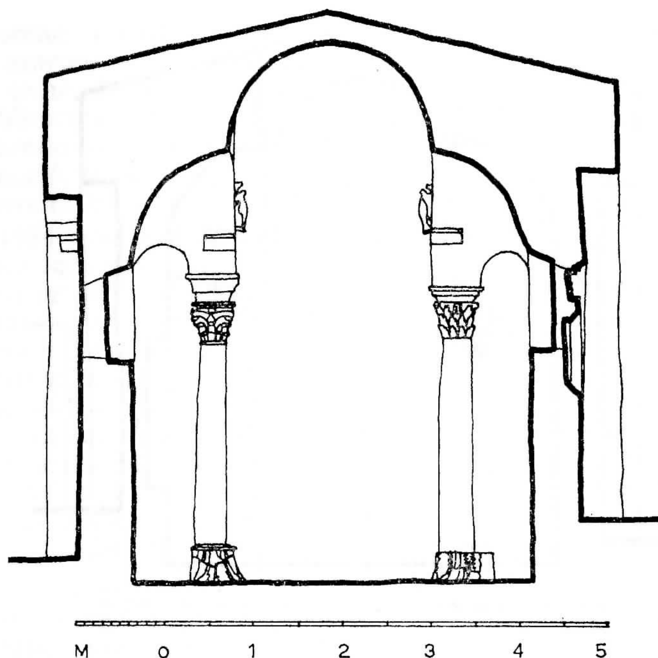

Sl. 5. Poprečni presjek kroz srednji travej s pogledom na sjeverozapad (stanje 1957): A) Zazidan prozor, B) Zazidan portal. — *Coupe transversale au milieu de la travée et vue sur le Nord-Ouest (état en 1957): A) Fenêtre murée, B) Portail muré*

nih istraživanja pod crkve popločan u istoj razini, tako da su ostale vidljive baze stupova (nije obnovljen pod u dvije razine, kako je bilo izvorno).

Nastavak istraživanja uslijedio je potkraj 1956. god. u sklopu istraživačkog programa bivšeg Instituta za historijske nauke Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Kako nije bilo riješeno pitanje o izgledu apside, istražena je tada pod mojim vodstvom površina jugoistočno od čeonog luka apside sve do zida koji se nalazio u produžetku slijepih lukova sjeveroistočnog bočnog zida crkve, a u kojemu je bio vidljiv zazidani luk. U iskopu se pokazao nastavak i jugozapadnog i sjeveroistočnog bočnog zida, temelj lezene na južnom uglu, prava debljina zidova u kojima su niše i neobični mali četvrtasti prostori s jedne i druge strane apside. Točne konture apside nisu se dale odrediti. Rezultat istraživanja pokazao je da je crkva bila duža nego što se prije mislilo, da apsida nije bila vidljiva izvana, kako je pretpostavljao Jackson, nego da je crkva s jugoistočne strane završavala ravnim zabatom, kao što je bio slučaj s crkvom Sv. Nediljice u Zadru, s crkvom Sv. Petra u Solinu[17] i s čitavim nizom

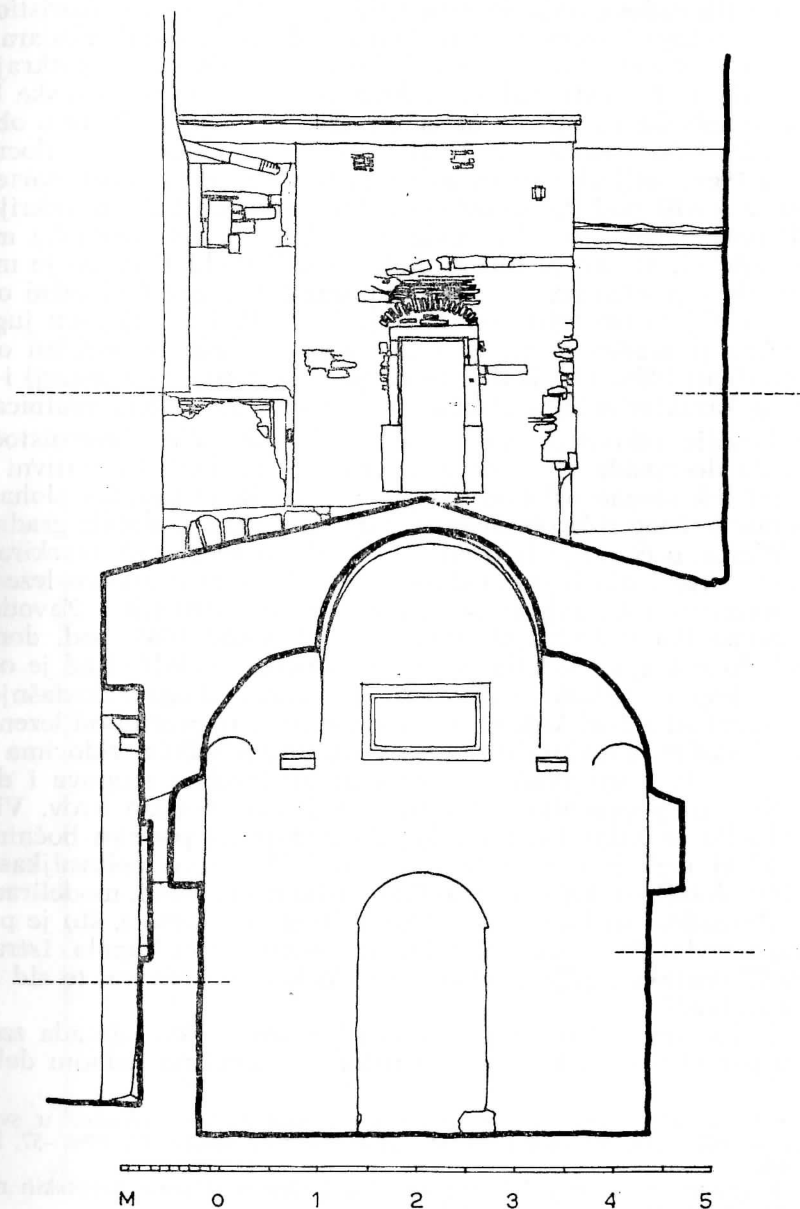
[17] N. Klaić — I. Petricioli, Zadar u srednjem vijeku do 1409, Zadar 1976, 137.

Sl. 6. Poprečni presjek kroz jugoistočni travej s pogledom na sjeverozapad (stanje 1957). — *Coupe transversale de la travée Sud-Est et vue vers le Nord-Ouest (état en 1957)*

crkava u Istri.[18] Apsida je bila vjerojatno u tlocrtu četvrtasta, pa se preko trompa vezivala s okruglom kalotom. Mali bočni prostori koji su imali tlocrt slova L sigurno su korišteni pri obredu. Mogli bismo ih nazvati zakržljalim pastoforijima. Na dijelu bočnih zidova, koji odgovara dubini apside, nalazio se po jedan element dekoracije vanjskih ploha. Tom prigodom je podrobno istražen izvana i sjeveroistočni bočni zid, ukrašen slijepim polukružnim lukovima, različito od jugozapadnog gdje su mali viseći lukovi na konzolama. Ustanovilo se da su lukovi sagrađeni od opeka u rasponu od lezene do lezene, da su tek prislonjeni na zid i da na jednom mjestu ima nekoliko uzidanih spolija srednjovjekovnih odlika (debla tankih stupića i sl.). Očito je dakle da su sagrađeni sekundarno zamijenivši karakteristične ranoromaničke viseće arkadice na konzolama. Istim opekama pregrađene su i tri arkadice na jugozapadnom zidu tako da su dobile oštre konture poput gotičkih lukova. Kad je taj zahvat izvršen teško je dokučiti.

[18] B. Marušić, Istarska grupa spomenika sakralne arhitekture s upisanom apsidom, *Histria archaeologica*, V/1—2, 1974.

Sl. 7. Poprečni presjek kroz sjeverozapadni travej i pogled na zvonik (stanje 1957). — *Coupe transversale de la travée Nord-Ouest et vue sur le clocher (état en 1957)*

Rezultate tih radova objavio sam 1958. god.[19] Njima se okoristio Lj. Karaman obrađujući spomenike u Zadru u doba narodnih vladara. Tu on prihvaća pretpostavku o kupoli i datira gradnju crkve potkraj 11. st. Smatra da su imposti nad kapitelima spoliji iz starokršćanske bazilike koja se nalazila na mjestu današnje crkve.[20] Nove podatke o obliku svetišta citira i G. Subotić,[21] a T. Marasović reproducira moj tlocrt.[22] U lipnju 1965. uslijedila su istraživanja u gornjem prostoru narteksa. Uklonjen je noviji pod da se oslobode baze stupova i da se otkrije izvorni. (U nasipu ispod novijeg poda pronađeno je više ulomaka majoličnih posuda 17. st. što približno datira noviji pod.) Porušen je manji pregradni zid sagrađen na tom podu i pronađen je zazidani lučni otvor u zapadnom dijelu prostora. Istražen je i zvonik i na njegovu jugozapadnom zidu pronađen manji zasveden prozor. Tada je odzidan otvor portala (zazidan 1886. god. kad je okvir portala prenesen u muzej) i pronađen prag karakterističnog oblika s udubinama za stožere vratnica.

Nešto kasnije rekonstruiran je u punoj visini dio sjeveroistočnog bočnog zida do apside i na njega je usidren zazidani dekorativni luk. Tada se taj luk mogao osloboditi ispune, tako da je vanjska ploha sjeveroistočnog bočnog zida obnovljena u obliku kakav je dobila gradnjom slijepih lukova, o čemu je bilo riječi. Početkom 1968. god. markiran je začelni zid crkve i dio jugozapadnog zida s južnom ugaonom lezenom.

Veći konzervatorski zahvat što su ga proveli stručnjaci Zavoda za zaštitu spomenika u Zadru M. Domijan i P. Vežić 1983. god. donijeli su na vidjelo značajne podatke o načinu zidanja svodova. Kad je otklonjen nasip koji se nalazio nad svodovima, kao podloga nekadašnje terase, otkriveni su zidovi koji su bili konstruirani poprečno od lezene do lezene, nad malim lukovima što spajaju stupove s bočnim zidovima i većim lukovima (pojasnicama) koji spajaju međusobno stupove i dijele traveje. Na tim poprečnim zidovima bio je konstruiran krov. Visinu strehe odredio je nalaz kamenog kanala nad jugozapadnim bočnim zidom. Svodovi nad dvama travejima nisu križni nego poluvaljkasti, a križni oblik dobili su, kako je pravilno naslutio Cecchelli, modeliranjem u žbuci. Pronađeni su i ostaci četvrtastog tambura kupole, što je potvrdilo pretpostavku da se nad srednjim travejem dizala kupola. Istraženi su i temelji narteksa, gdje je otkriveno i nekoliko grobova, te zid neke zgrade iz antike.[23]

U tim radovima restaurirani su izvorni prozori crkve, dotada zazidani ili pretvoreni u niše. Izvađeni su uzidani ulomci na jednom dekora-

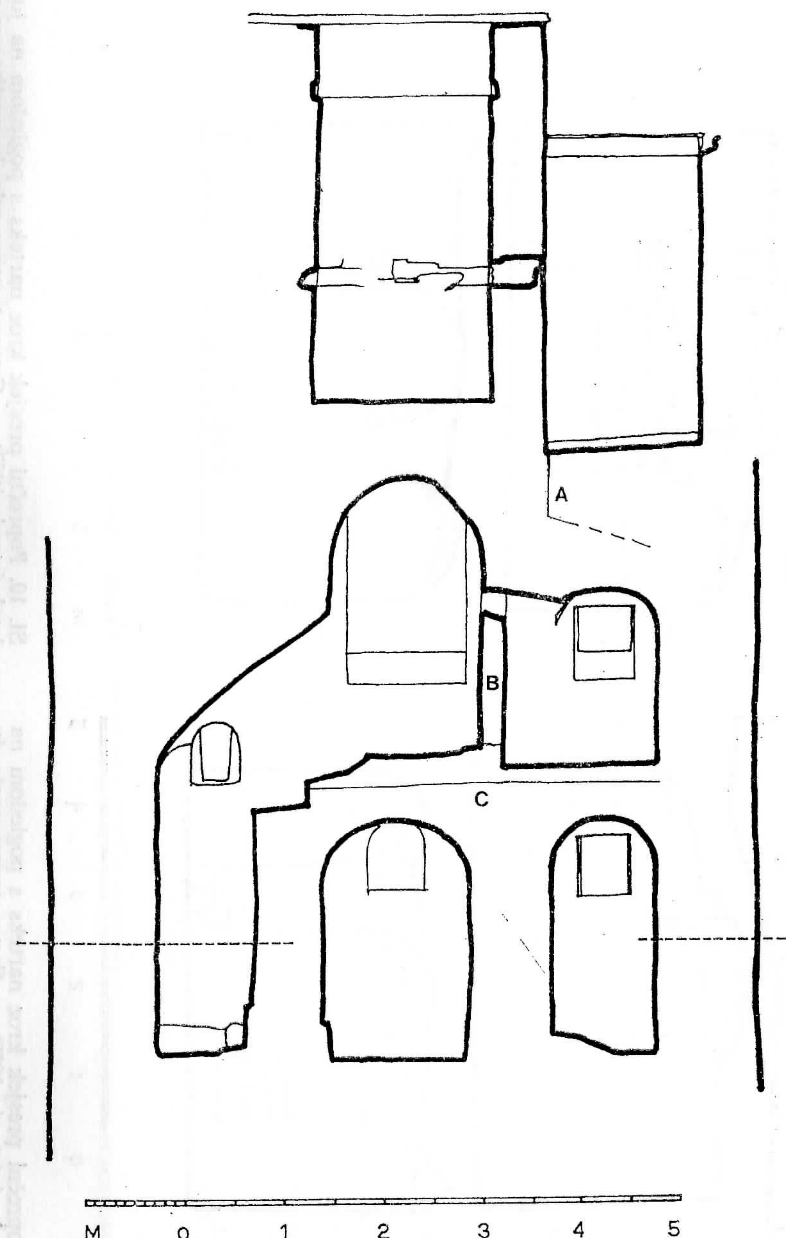
[19] I. Petricioli, Neki preromanički spomenici Zadra i okolice u svjetlu najnovijih istraživanja, *Zbornik Instituta za historijske nauke*, II, 1956—57, Zadar 1958, 52—56.

[20] Lj. Karaman, Spomenici umjetnosti u Zadru u vrijeme hrvatskih narodnih vladara, Zadar, zbornik, Zagreb 1964, 536.

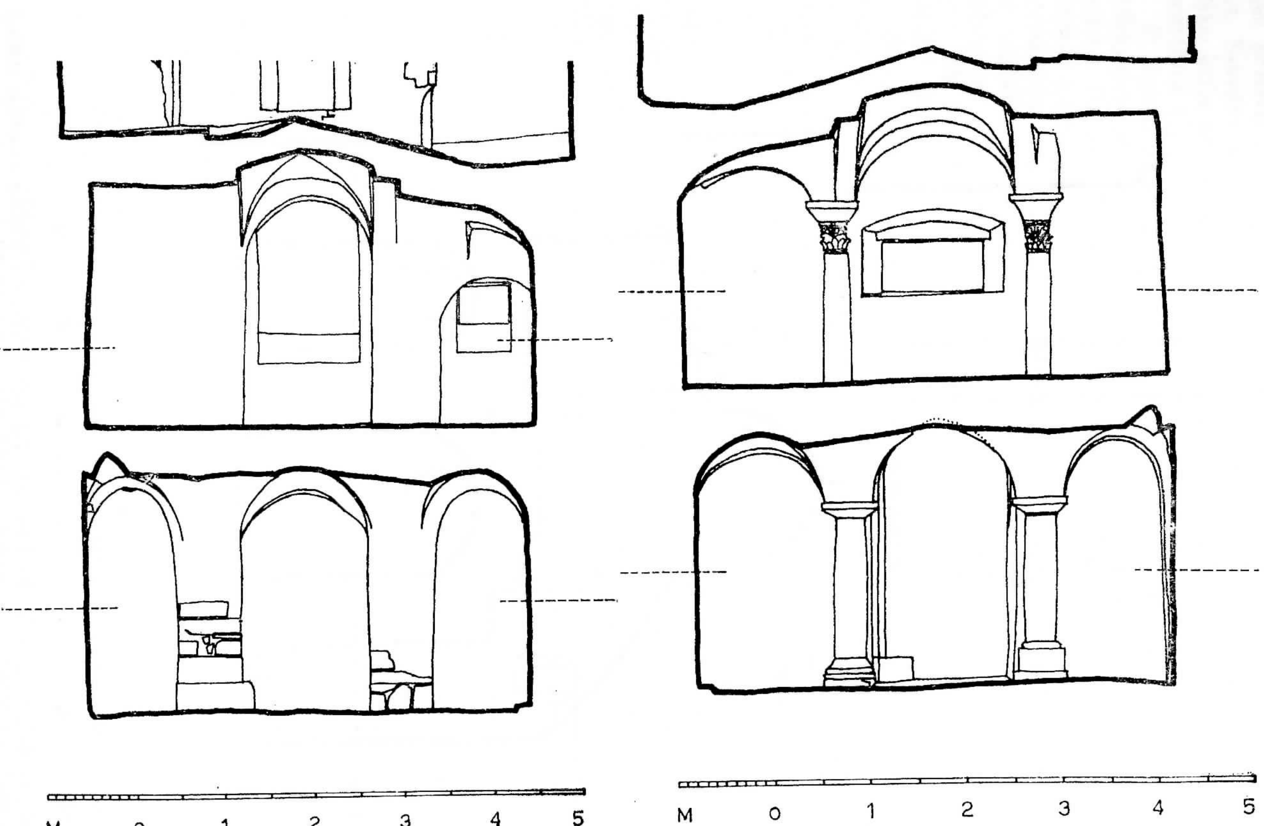
[21] G. Subotić, Arhitektura i skulptura srednjeg veka u Primorju, Beograd 1963, 25.

[22] T. Marasović, Prilog morfološkoj klasifikaciji ranosrednjovjekovne arhitekture u Dalmaciji, Prilozi istraživanju starohrvatske arhitekture, Split 1978, 90—91.

[23] Dokumentacija o tim radovima čuva se u Zavodu za zaštitu spomenika u Zadru.

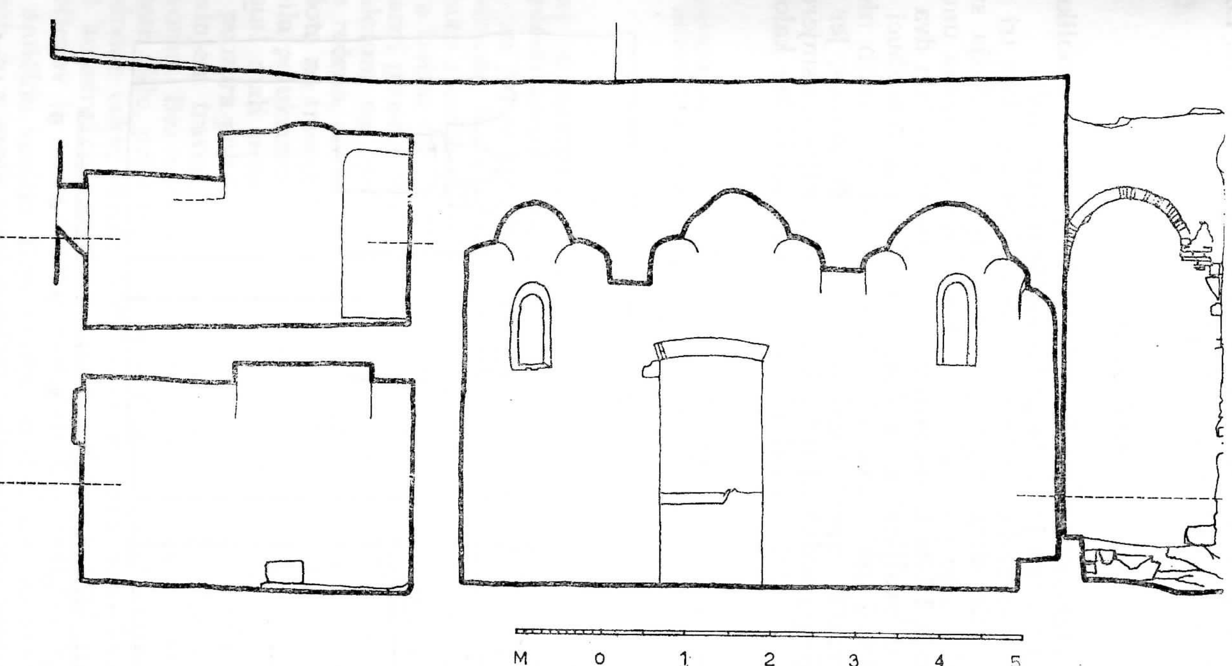

Sl. 8. Poprečni presjek kroz narteks i zvonik (stanje 1957): A) Visina zvonika ustanovljena 1965. god., B) Noviji pregradni zid uklonjen 1965, C) Visina poda ustanovljena 1965. — *Coupe transversale du narthex et clocher (état en 1957): A) Hauter de clocher établie en 1965, **B)** Nouveau mur retiré en 1965, C) Hauter de plancher établie en 1965*

Sl. 9. Poprečni presjek kroz narteks s pogledom na sjeverozapad (stanje 1957). — *Coupe transversale du narthex et vue vers le Nord-Ouest (état en 1957)*

Sl. 10. Poprečni presjek kroz narteks s pogledom na jugoistok (stanje 1957). — *Coupe transversale du narthex et vue vers le Sud-Est (état en 1957)*

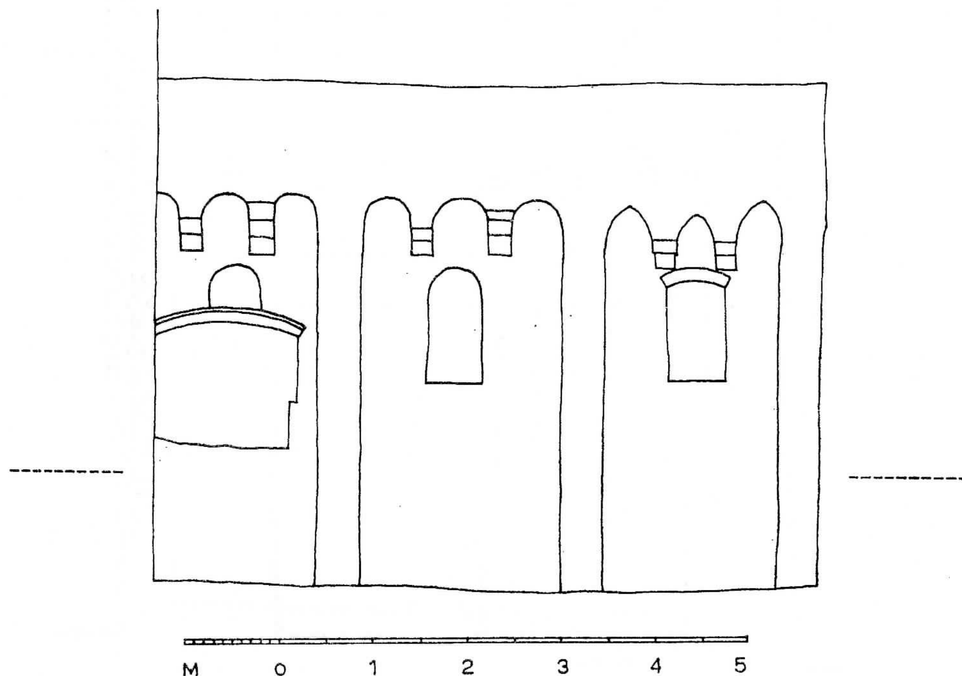
Sl. 11. Uzdužni presjek kroz sjeveroistočni bočni prostor (stanje 1957). — *Coupe longitudinale de l'espace latéral Nord-Est (état en 1957)*

tivnom luku sjeveroistočnog zida, o čemu je bilo riječi. Pronađen je tu donji prag (klupica) prozora zvonika, vjerojatno bifore i ulomak kapitela bifore ukrašen dvočlanom vrpcom jednakih karakteristika kapitela koji je u zadarski Arheološki muzej prenesen iz crkve Sv. Lovre 17. III. 1945, te mali ulomci okruglog stupića.

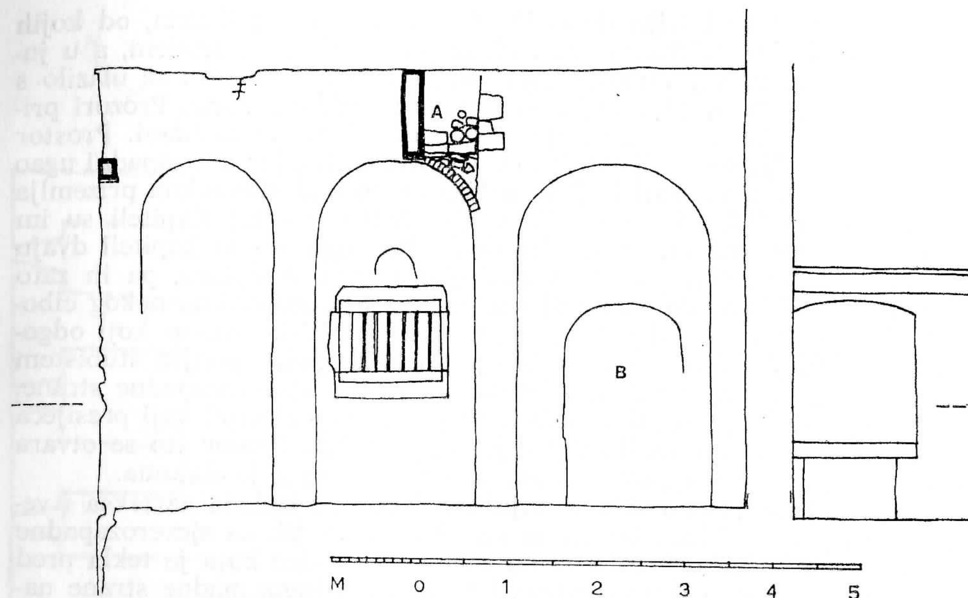
Opis crkve

U uvodu i prethodnom poglavlju bilo je dosta govora o obliku crkve Sv. Lovre, no potrebno je nešto podbrobnije o tome reći.

Crkva je dakle »prividno trobrodna«. Glavni prostor ima tri traveja, a određuju ih četiri stupa na koje se naslanja konstrukcija svodova. Središnji travej bio je presvođen kupolom, koja se nalazila unutar četvrtastog tambura i bila konstruirana na trompama. Ostala dva traveja presvođena su poluvaljkastim svodovima na kojima je u žbuci izrađen križni oblik. Bočni uski »brodovi« sastoje se od šest većih niša koje omeđuju spomenuti stupovi. Usuđujem se tako ih nazvati, jer njihovi svodovi ne stoje po uzdužnoj osi crkve, nego poprijeko, usmjereni prema središtu crkve. Oni su, kako je već rečeno, apsidalne kalote kon-

Sl. 12. Jugozapadni bočni zid (stanje 1957). — *Mur latéral Sud-Ouest (état en 1957)*

Sl. 13. Sjeveroistočni bočni zid (stanje 1957): A) Uzidani spoliji, B) Zazidan portal. — *Mur latéral Nord-Est (état en 1957): A) Matériaux de remploi encastrés, B) Portail muré*

struirane na trompama. Crkva je samo u tlocrtu trobrodna, a u svodovima jednobrodna! I po vanjskom izgledu crkva se doimala kao jednobrodna, jer joj je krov bio jednostavan, dvostrešan i nije se isticao središnji »brod«. Na krajevima bočnih »brodova« nalaze se oble niše, danas u jako stanjenom zidu, no prava debljina zida između njih i malih prostora bočno od apside ustanovljena je 1956. god., kako je već rečeno. Oltarni prostor sastojao se od apside, bez sumnje četvrtastog tlocrta s kalotom na trompama. Konture apside u tlocrtu nisu utvrđene, kako je rečeno, ali budući da je svuda u crkvi primjenjivana konstrukcija kalota na trompama, takav oblik apside čini mi je vjerojatniji nego da je bila polukružnog tlocrta, to više što su se s bočnih strana nalazili spomenuti mali prostori (»pastoforiji«). Crkva na jugozapadnom zidu ima tri prozora polukružno zasvedena, dok na sjeveroistočnom ima dva, a u srednjem traveju se otvarao portal. No taj položaj portala čini se nije izvoran. Bez sumnje on se prvotno nalazio na sjeverozapadnom pročelnom zidu, prije nego što je dograđen narteks. Mora da je narteks bio pridodan crkvi brzo nakon što je ona bila sagrađena, jer način zidanja i konstrukcija svodova sasvim odgovara građenju glavnog prostora. Njegov je oblik dosta nepravilan. U temeljima je upotrijebljeno mnogo antičkih spolija. U prizemlju su dva antička stupa bez kapitela ugrađenih do ulaznih vrata u crkvu i nose prilično nepravilno zasnovan svod. Prizemlje narteksa sastoji se od poprečnog prostora paralelnog

s pročeljem crkve i triju dubokih niša, pravokutnog tlocrta, od kojih su srednja i sjeveroistočna presvođene poluvaljkastim svodom, a u jugozapadnoj se nalazi stubište koje vodi na kat. U narteks se ulazilo s jugozapadne strane, gdje se jasno razabiru zazidana vrata. Prozori prizemlja su se otvarali prema sjeverozapadu. Sada su zazidani. Prostor na katu ponavlja samo djelomično tlocrt prizemlja, jer mu zapadni ugao zauzima stubište. Stupovi koji se nalaze točno nad stupovima prizemlja također su spoliji, ali ne antički nego predromanički! Kapiteli su im predromaničkih odlika, ali sasvim drukčijih nego što su kapiteli dvaju stupova u crkvi. Oni pokazuju značajke starije skulpture, pa ih zato smatram spolijima. Po dimenzijama odgovaraju stupovima nekog ciborija. Baze su im antički spoliji međusobno različiti. Prostor koji odgovara središnjoj niši u prizemlju bio je do 1948. god. ispunjen stubištem koje je spajalo kat narteksa s kućom s njegove sjeverozapadne strane. Stubište je otklonjeno, ali se sačuvao njegov kameni svod koji presijeca zvonik podignut nad središnjim dijelom narteksa. Prozor što se otvara iz prostorije na katu narteksa prema crkvi novijeg je datuma.

Ostaje još neriješeno više pitanja oko izvornog izgleda narteksa i veze narteksa s okolišem. Danas se na nj i na zvonik sa sjeverozapadne strane naslanja kuća, proširena na račun uske ulice koja je tekla pred narteksom, odnosno između njega i te kuće. S jugozapadne strane naslanja se ne samo na narteks nego i na zvonik prigradnja podignuta između crkve i romaničke kuće koja je sa crkvom paralelna s jugozapadne strane.[24] Sa sjeveroistočne strane također se naslanja na narteks neka prigradnja, zahvaćajući i dio crkve, dok je sačuvani dio zvonika s te strane slobodan.

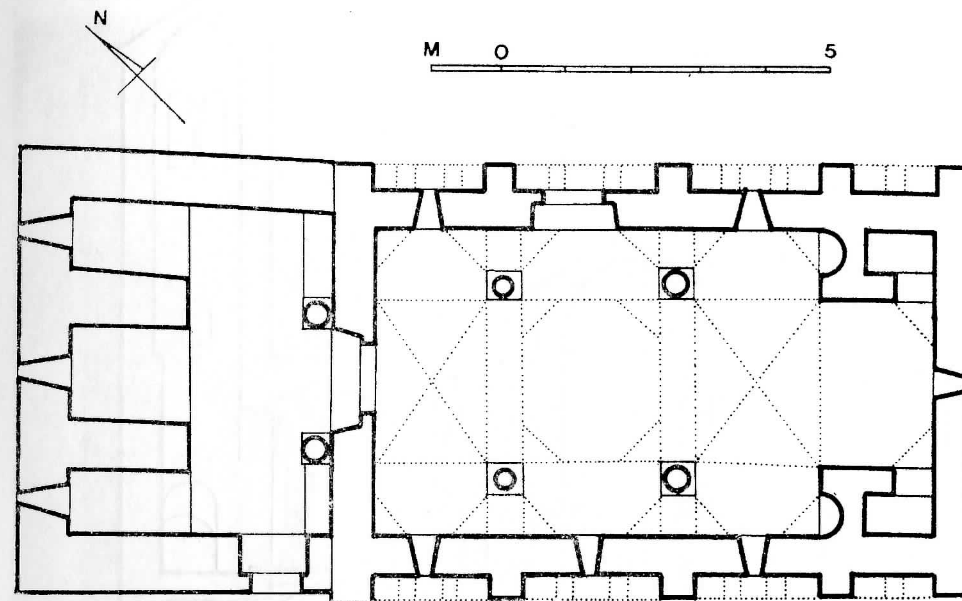
Bočni zidovi crkve bili su ukrašeni visećim ranoromaničkim arkadicama, od kojih su se sačuvale samo one na jugozapadnom zidu, i to na prostoru dvaju traveja, dok su na trećem pregrađene opekama dobivši gotički oblik, a na sjeveroistočnom zidu zamijenjene su većim polukružnim lukovima od opeka.

Crkva je bila ukrašena freskama. Bila su se donedavno sačuvala dva mala fragmenta na jednom impostu u crkvi i u prostoriji na katu narteksa. Nažalost, oba su propala.

Skulpturalna dekoracija crkve ima nesumnjivu vrijednost i obrađena je u stručnoj literaturi u nekoliko navrata.[25] Ovdje ću je samo spomenuti. Kako je već rečeno, dva stupa u crkvi, oni bliže narteksu, imaju obilježja ranoromaničke skulpture, od baza preko kapitela do imposta. Kapiteli su ukrašeni volutama i lišćem još predromaničke obrade, ali tendencija da se oblikuje volumen perforiranjem pojedinih elemenata ukrasa očito upućuje na već razvijenu skulptorsku obradu, odnosno

[24] Ta romanička kuća, u 14. st. vlasništva admirala Jakova de Cesanis spominje se u tadašnjim notarskim spisima. Sa sjeveroistočne strane graniči s crkvom Sv. Lovre preko uskog prolaza *(mediante androna)*. N. Klaić — I. Petricioli, o.c., 281.

[25] I. Petricioli, Plutej iz zadarsk crkve sv. Lovre, *Zbornik Instituta za historijske nauke u Zadru*, 1955, 59—80; idem, Pojava romaničke skulpture u Dalmaciji, Zagreb 1960, 37—43, 54—60; idem, Tragom srednjovjekovnih umjetnika, Zagreb 1983, 27—46.

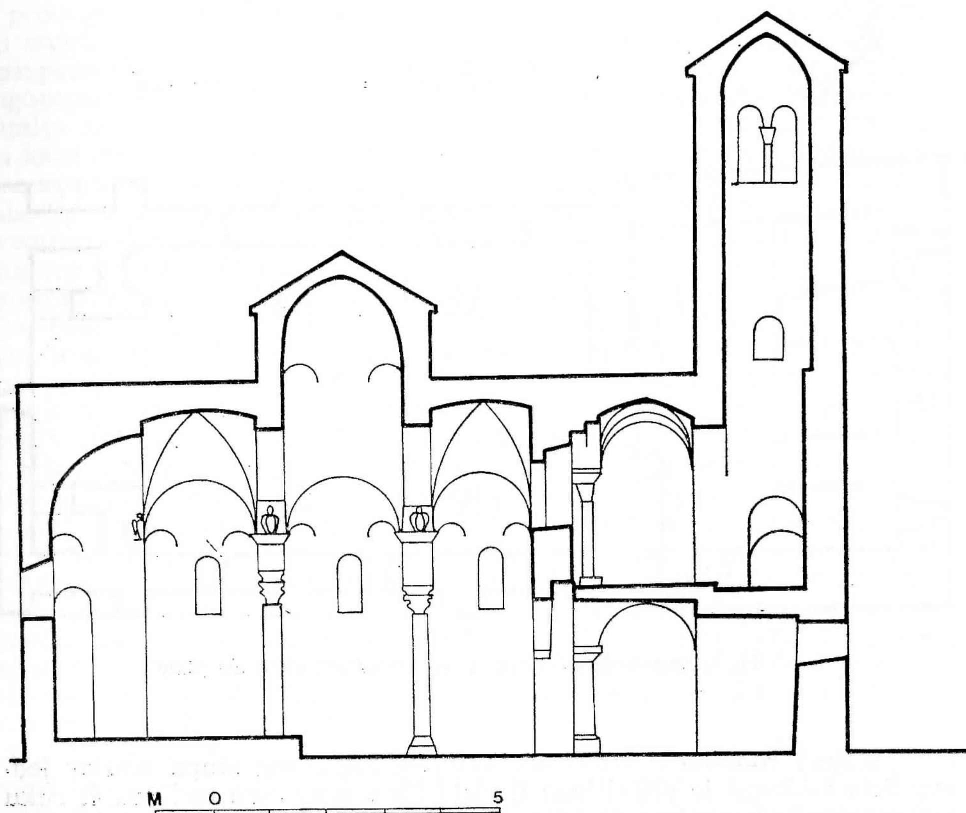
Sl. 14. Rekonstrukcija tlocrta. — *Reconstitution du plan*

na nastajući romanički stil.[26] Na kapitelu zapadnog stupa unutar jednog lista isklesan je primitivan ljudski lik s aureolom uzdignutih ruku *(orant)*. Nad impostima četiriju stupova ugrađeni su likovi orla. Isto tako i na rubu apside u podnožju čeonog luka nalazila su se dva (sačuvan jedan oštećen). Po načinu obrade očito je da su suvremeni opisanim kapitelima, iako ne upućuju na istog klesara. Okvir portala što je 1886. god. prenesen u Muzej Sv. Donata ima iste ranoromaničke osobine s vrlo primitivno izrađenim ljudskim likovima. Na nadvratniku je isklesan Krist na prijestolju u mandorli s dva anđela sa strana, te dva simetrično postavljena grifona i dva »drveta života«, a na dovratnicima su likovi Navještanja, Gabrijel na lijevom, Marija na desnom. Dovratnici su ispunjeni biljnom viticom s neobično stiliziranim listovima.[27]

Od oltarne ograde sačuvalo se nekoliko fragmenata, tako da se mogao rekonstruirati gotovo u cijelosti jedan plutej, dok drugome pripadaju dva. Oltarnoj ogradi pripada bez sumnje i zabat sačuvan u većem fragmentu, pronađen u blizini crkve, jer su mu stilske i skulptorske osobine identične fragmentima pluteja. Pluteji su vrlo značajni primjerci skulpture, jer se na njima javljaju narativne kristološke kompozicije, na sačuvanijem primjerku od Navještenja do Poklonstva Triju kraljeva. Dok

[26] N. Jakšić, Tipologija kapitela 11. stoljeća u Dalmaciji, *Starohrvatska prosvjeta*, ser. III, sv. 13, 1983, 213—214.

[27] Taj se portal različito datirao u literaturi. V. Petricioli, Pojava, 54—60.

Sl. 15. Rekonstrukcija uzdužnog presjeka (pogled na jugozapad). — *Reconstitution de la coupe longitudinale (vue vers le Sud-Ouest)*

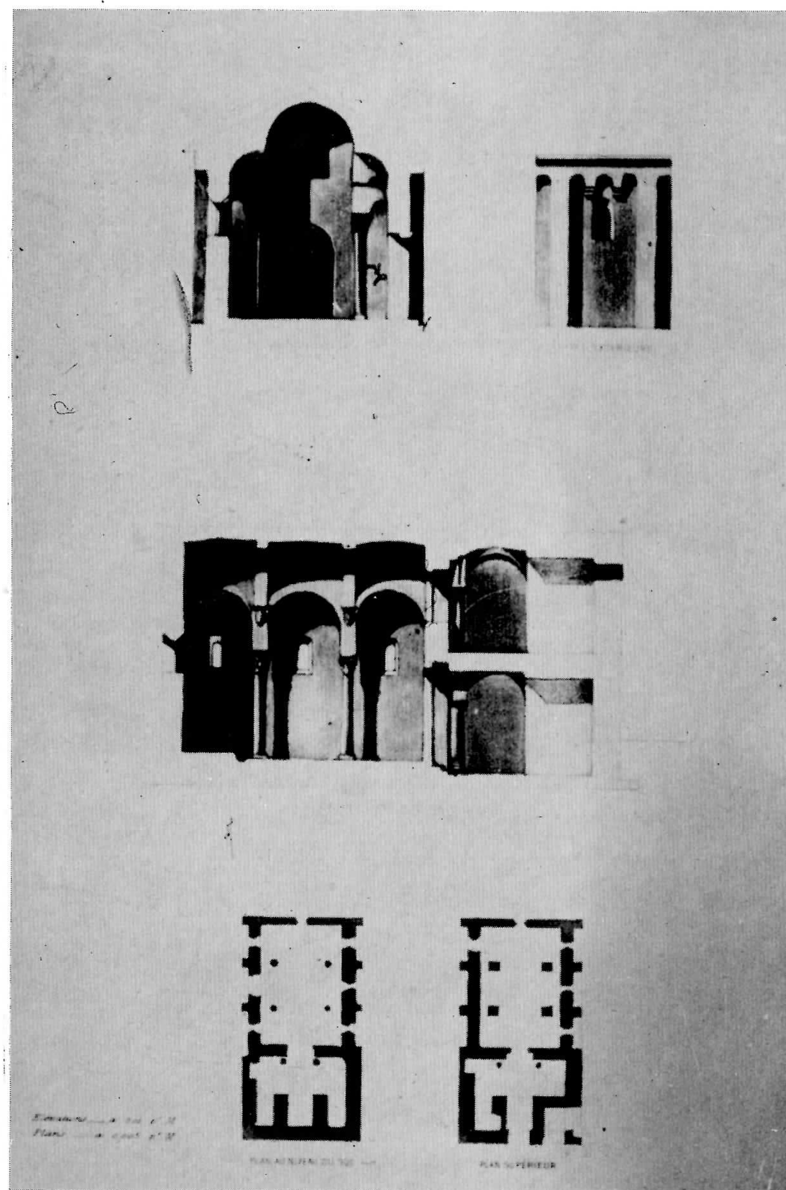
način obrade ljudskih likova pokazuje srodnosti s likovima na okviru portala i s orantom na kapitelu, dekoracija je tradicionalno predromanička s pletenicama tročlane vrpce. U usporedbi s portalom i drugim skulpturama u crkvi, lako je ustanoviti da se radi o drugim klesarima i možda drugoj radionici, ali sasvim istih shvaćanja stila i obrade reljefa tako da se može govoriti o jednoj užoj stilskoj »grupi« skulptura kako smo je prije pokušali definirati.[28]

Obrađujući tada skulpturu iz crkve Sv. Lovre upozoravao sam na vidljive dodirne točke sa skulpturom iz zadarske crkve Sv. Nediljice (Sv. Ivana Kovačkog — *S. Iohannes fabrorum*), što je upućivalo na vrlo blisko vrijeme nastanka tih skulptura. I arhitektonske odlike jedne i druge crkve tome ne proturječe, pa se može govoriti o dvama originalnim arhitektonskim spomenicima s karakterističnim skulpturalnim uk-

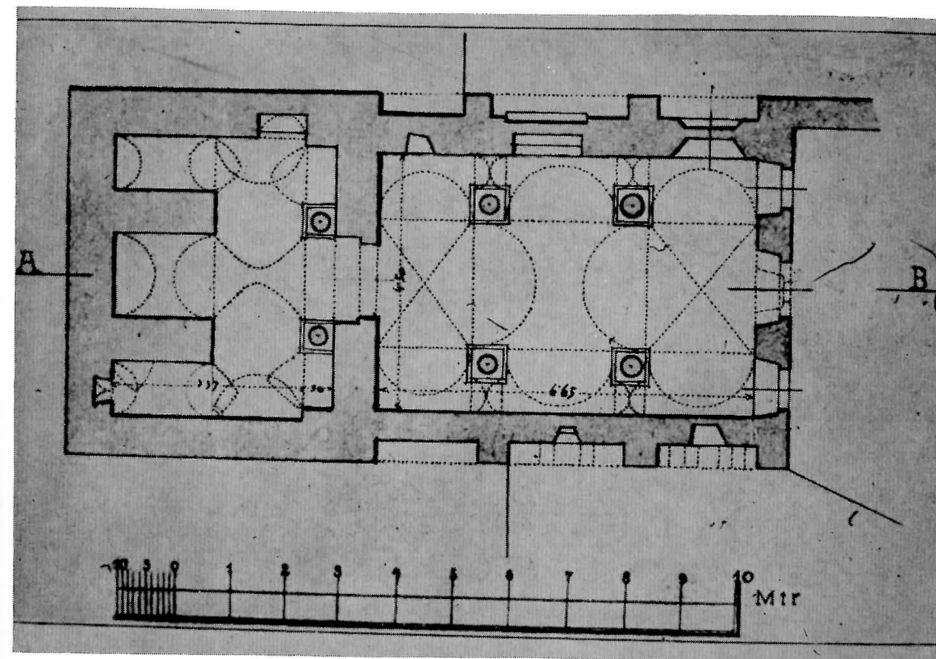
[28] P e t r i c i o l i, Tragom, 45.

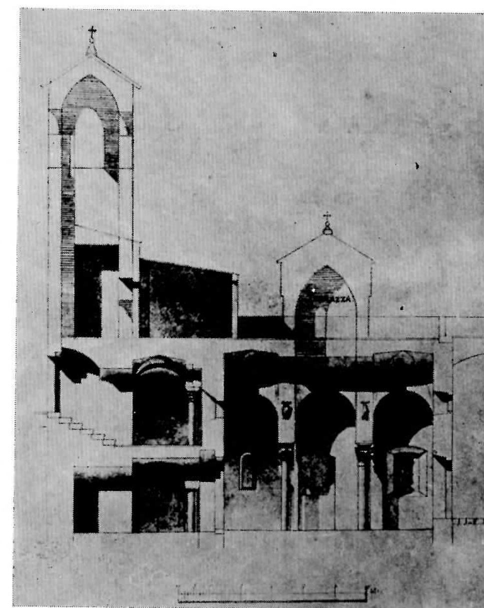

Jacksonov crtež i tlocrt crkve Sv. Lovre. — *Dessin et plan de l'église Saint-Laurent (Sv. Lovre) par Jackson*

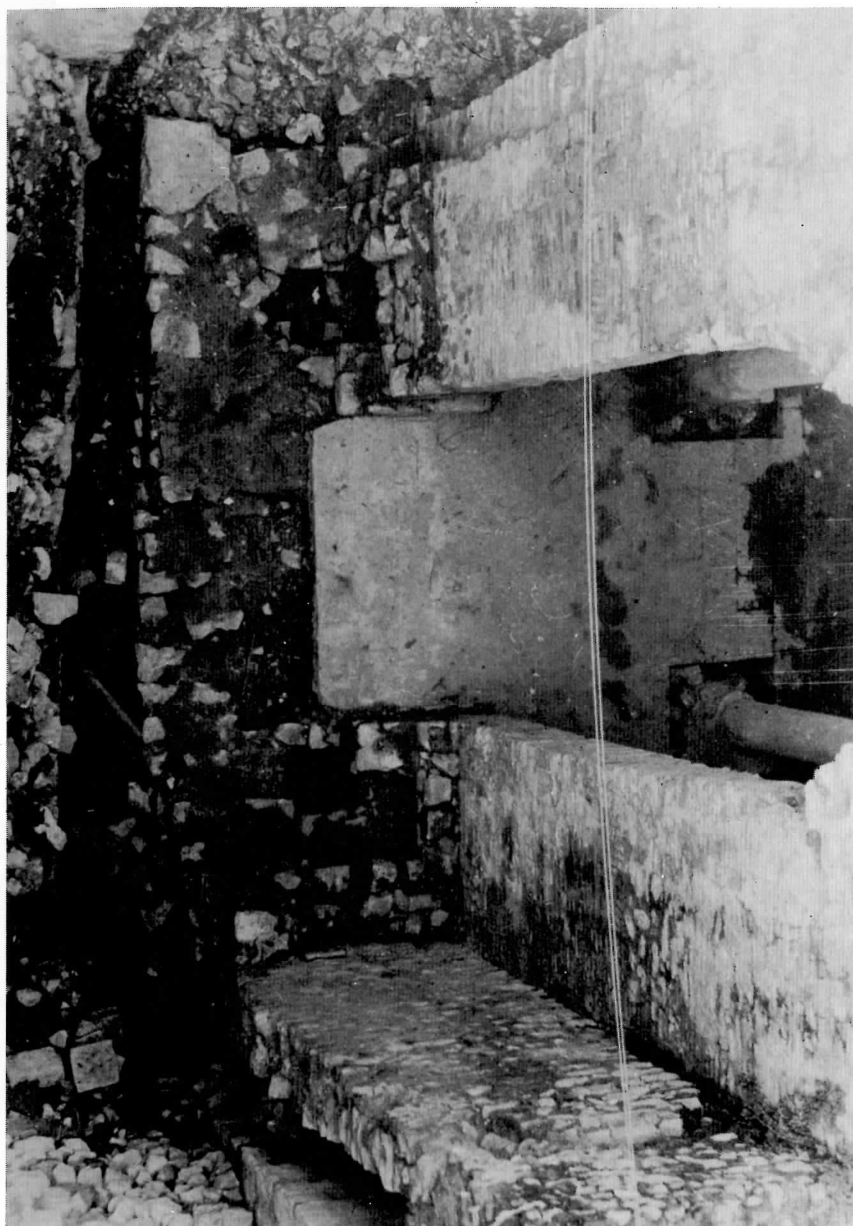

Errardovi snimci crkve Sv. Lovre. — *Dessins de l'église Saint Laurent par Errard*

A) Hauserov tlocrt crkve Sv. Lovre, B) Hauserov uzdužni presjek sa Smirichevim nadopunama (kupola, zvonik). — *A) Plan de l'église Saint-Laurent par Hauser, B) Coupe longitudinale par Hauser et les adjonctions de Smirich (coupole, clocher)*

Oltarni prostor istražen god. 1956. — *Espace de l'autel, fouillé en 1956*

A

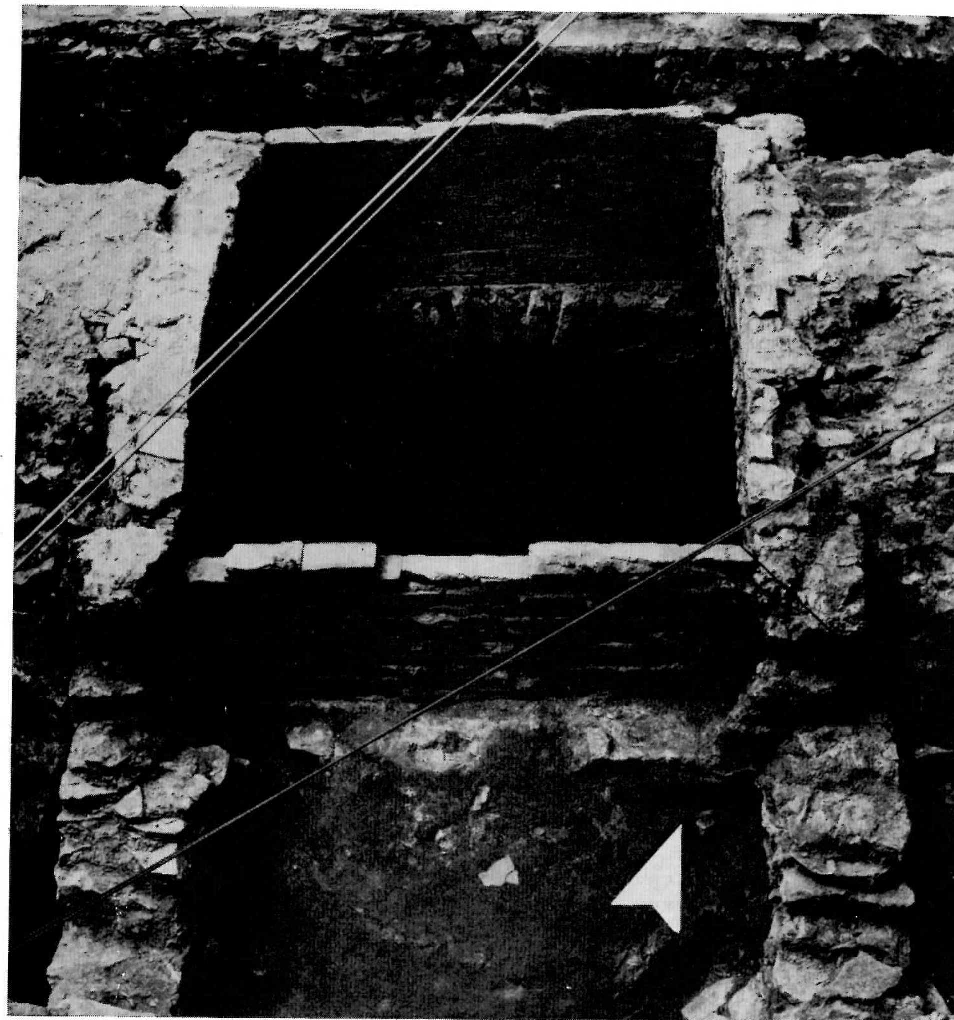

B

A) Antička baza kao spolij u temeljima pilastra u narteksu (istraživanje 1983). B) Antički fragment kao baza stupu na katu narteksa (istraživanje 1965). — *A) Base antique comme matériaux de remploi dans les fondements du pilastre du narthex (fouilles pratiquées en 1983), B) Fragment antique comme base de la colonne à l'étage du narthex (fouilles pratiquées en 1965)*

Kalote jugozapadnog bočnog prostora (istraživanje 1983). — *Calotte de l'éspace latéral Sud-Ouest (fouilles pratiquées en 1983)*

Ostaci četvrtastog tambura kupole (oznaka strelicom). — *Vestiges du tambour carré de la coupole (indiqué par une fléche)*

A) Stup na katu narteksa, B) Stup na katu narteksa, C) Kapitel u crkvi s likom oranta. — *A) Colonne à l'étage du narthex, B) Colonne à l'étage du narthex, C) Chapiteau de l'église avec une figure d'orante*

Portal iz crkve Sv. Lovre, danas u Arheološkom muzeju. — *Portail de l'église Saint-Laurent, aujourd'hui Musée archéologique*

A

B

A) Lik orla uzidan nad stupom u crkvi, B) Detalj pluteja iz crkve Sv. Lovre. — A) *Figure d'aigle encastrée sur la colonne de l'église, B) Détail de la plaque du chancel de l'église Saint-Laurent*

rasom, međusobno različitim ali stilski bliskim koji predstavljaju vrijedan umjetnički inventar na razmeđu predromanike i romanike. Kako sam predložio datiranje ukrasa iz crkve Sv. Nediljice, a po tome i samu crkvu u doba vladavine prokonzula Grgura, u četvrti decenij 11. st i crkvu Sv. Lovre datirao bih u to vrijeme ili u idući decenij.[29]

Crkva Sv. Lovre zbog svojih značajki zaslužuje opširniju i temeljitiju obradu, nego što sam sada uspio zbog ograničenja prostora i formata ove edicije i nadam se da će mi u što skorijoj budućnosti biti omogućeno. No kako radovi na istraživanju i konzerviranju organizirani od oslobođenja naovamo nisu bili poznati, bilo je potrebno da to učinim u ovoj prilici makar u ovom obliku.

Résumé

L'ÉGLISE SAINT-LAURENT (SV. LOVRE) À ZADAR

L'auteur étudie assez exhaustivement l'église Saint-Laurent à Zadar en analysant les ouvrages écrits à ce sujet et en décrivant les travaux de recherches qui y ont été effectués en 1948, 1956, 1965 et 1983. D'assez nombreuses données sur son aspect d'origine furent recueillis au cours de ces travaux. Ont notamment été couronnées de succès les recherches faites sur l'abside démolie où l'on a établi qu'elle n'était pas visible de l'extérieur et qu'elle avait des locaux plus petits sur les bas côtés. Tous ces travaux sont documentés par des dessins et des photographies. L'auteur propose aussi la reconstitution de son aspect d'origine. L'église a une forme particulière; son plan présente l'aspect d'une église à trois nefs, mais le procédé de construction des voûtes indique que les architectes l'avaient conçue comme une église à une nef avec coupole. L'église a un narthex ajouté et à l'étage un espace que dominait le clocher partiellement conservé de nos jours. L'ornementation sculpturale de l'église est sommairement décrite à la fin: chapiteaux, figures d'aigles encastrées, cadre du portail et vestiges du mobilier d'eglise. L'auteur a écrit exhaustivement à ce sujet antérieurement en soulignant leur grande valeur pour notre historie de l'art.

[29] Idem, Pojava, 11.